

B. Σπυριδωνάκης

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ:

Političeskie, obščestvennye i kul'turnye svjazi narodov SSSR i Grecii (XIX-XX vv.) (= Πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις μεταξύ των λαών της [πρώην] ΕΣΣΔ και της Ελλάδας (19ος-20ός αι.)), υπεύθυνος έκδοσης Γ. Λ. Αρς (σειρά *Βαλκανικές Έρευνες*, αριθ. 11: *Ινστιτούτο Σλαβικών και Βαλκανικών Σπουδών της Ακαδημίας Επιστημών*), Μόσχα 1989, σελ. 272, εικονογραφημένο.

Η παρουσίαση αυτού του βιβλίου καθυστέρησε περισσότερο απ' όσο έπρεπε για πολλούς και διάφορους λόγους, ανάμεσα στους οποίους και η εκπλήρωση άλλων υποχρεώσεων του υπογράφοντα αυτό το κείμενο. Παρ' όλο που πέρασαν εννιά χρόνια από την πρώτη, προφορική, παρουσίαση των κειμένων¹ και πέντε χρόνια από τη δημοσίευση στην τελική τους μορφή και παρ' όλο που η Σοβιετική Ένωση η οποία παρουσιάζεται στον τίτλο αυτού του βιβλίου διαλύθηκε και αντικαταστάθηκε από νέες πολιτικές οντότητες, τίποτε δεν κάνει αυτή τη συλλογή ανακοινώσεων λιγότερο επίκαιρη. Είναι άλλωστε γνωστό ότι η απόσταση, εκτός από τη νηφαλιότητα, εξασφαλίζει και μια πιστότερη και πιο εμπειριστατωμένη επισκόπηση των γεγονότων που αναφέρονται σε μερικές από τις πιο σημαντικές στιγμές της ιστορίας των ρωσο-ελληνικών σχέσεων.

Ως πεπραγμένα ενός επιστημονικού συνεδρίου, οι δεκαεννιά ανακοινώσεις είναι αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας δύο διαφορετικών ομάδων επιστημόνων που εργάστηκαν κάτω από διαφορετικές αλλά οπωσδήποτε δύσκολες συνθήκες και ακολούθησαν διαφορετικές μεθόδους ανάλυσης. Προλογίζοντας την έκδοση αυτών των κειμένων, όλα στη ρωσική γλώσσα, ο γνωστός Ρώσος νεοελληνιστής Γ. Λ. Αρς, ο οποίος όπως φαίνεται πήρε όχι μόνο την πρωτοβουλία της οργάνωσης του συνεδρίου αλλά και της δημοσίευσης αυτών των ανακοινώσεων, γράφει ότι, χάρη στη συμμετοχή της ελληνικής αντιπροσωπείας, οι ιστορικοί των δύο χωρών είχαν την πρώτη ευκαιρία να συναντηθούν στη Μόσχα, να ανακοινώσουν τα αποτελέσματα των ερευνών τους και να ανταλλάξουν απόψεις σε θέματα ζωτικής σημασίας πάνω στην ιστορία των ρωσο-ελληνικών σχέσεων για ενάμισο περίπου αιώνα.

Μέχρι σήμερα δεν έχουμε δει στη γλώσσα μας μια ικανοποιητική γενική ιστορία των ελληνο-ρωσικών σχέσεων, η οποία οπωσδήποτε θα ήταν πολύ χρήσιμη και θα κάλυπτε ένα μεγάλο κενό. Έχουμε όμως στη διάθεσή μας αρκετά καλές αναλυτικές εργασίες διαφορετικής έκτασης σε επί μέρους θέματα και στην κατηγορία αυτή θα πρέπει να κατατάξουμε την παρούσα συλ-

1. Αρχικός τίτλος του συμποσίου: «Ιστορικές σχέσεις των λαών της ΕΣΣΔ με την Ελλάδα, 19ος - αρχές 20ού αι.» (Μόσχα, 20 Σεπτ. - 7 Οκτ. 1985).

λογία ανακοινώσεων.

Οι περισσότεροι σύνοδοι συγκέντρωσαν την προσοχή τους στο 19ο αιώνα, ο οποίος είναι πλούσιος τόσο σε δραματικά ιστορικά γεγονότα όσο και σε ανεκμετάλλευτες ακόμα πηγές. Από το 1807 μέχρι το 1897 δόθηκαν αρκετές ευκαιρίες στους δύο λαούς να επιβεβαιώσουν και να ανανεώσουν τους δεσμούς τους, οι οποίοι ανάγονται στην εποχή της ρωσικής εθνογένεσης: οι σύνοδοι παρουσίασαν νέα στοιχεία, αναθεώρησαν παλιές προτάσεις, υποστήριξαν νέες θέσεις. Για πολλούς και διάφορους όμως λόγους, ανάμεσα στους οποίους θα πρέπει να κατατάξουμε το απρόσιτο των πηγών, ο 20ός αιώνας δεν έτυχε της ίδιας μεταχείρισης. Γι' αυτή την περίοδο, όπως θα δούμε παρακάτω, οι σοβιετικοί επιστήμονες παρουσίασαν ανώδυνα θέματα, ενώ οι Έλληνες συνάδελφοί τους δεν ασχολήθηκαν καθόλου.

Αν όλοι σχεδόν οι σύνοδοι μας έπεισαν για κάτι το συγκεκριμένο, αυτό είναι το ότι η έρευνα για την ιστορία των ελληνο-ρωσικών σχέσεων, ιδίως από ελληνικής πλευράς, έχει μείνει πίσω, σε σημείο μάλιστα που να μην μπορούμε να εκφραστούμε με βεβαιότητα σε πολλά της σημαντικά θέματα. Στην ανακοίνωσή τους π.χ., οι Αρς και Πιατιγκόρσκι μας πείθουν ότι η ιστορία της Φιλικής Εταιρείας, για την οποία τόσα έχουν γραφεί, πρέπει να ξαναγραφεί με βάση όλα τα δημοσιευμένα τουλάχιστον δεδομένα της ιστορικής έρευνας. Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε και για την ανακοίνωση του Σ. Λουκάτου αναφορικά με την ιστορία του φιλελληνισμού στη Ρωσία και για το περιεχόμενο πολλών άλλων ανακοινώσεων που δημοσιεύονται σ' αυτό το βιβλίο.

Το πρώτο κείμενο που δημοσιεύεται σ' αυτή τη συλλογή είναι προϊόν των ερευνών του Α. Καραθανάση, γνωστού για το πλούσιο και γόνιμο επιστημονικό του έργο, που αφορά στην ιστορία των σχέσεων μεταξύ του ελληνικού και άλλων βαλκανικών λαών (σσ. 5-13). Άριστος γνώστης των δεδομένων της σύγχρονης ιστορικής έρευνας, τόσο από ελληνικής όσο και από ρωσικής πλευράς, ο Καραθανάσης στρέφει την προσοχή του κυρίως στην ιστορία των πολιτιστικών δραστηριοτήτων και πνευματικών επιδόσεων των μελών της ελληνικής παροικίας στο χώρο της νότιας Ρωσίας κατά το 19ο αιώνα.

Με σύντομες αναφορές στο απώτερο παρελθόν των ελληνο-ρωσικών σχέσεων, στη γενική αυτή ανασκόπηση της μέχρι τώρα παραμελημένης αυτής πτυχής της ιστορίας του απόδημου ελληνισμού υπογραμμίζεται η ανεκτίμητη προσφορά πετυχημένων εμπόρων και διακεκριμένων διανοουμένων, οι οποίοι έζησαν και μόχθησαν στις ελληνικές παροικίες της νότιας Ρωσίας και πήραν ενεργό μέρος στις διαδικασίες που προηγήθηκαν από και ακολούθησαν αμέσως μετά την ίδρυση του Ελληνικού κράτους. Η γενναία και συνεχής προσφορά των Ελλήνων μεγαλεμπόρων της Ρωσίας σε κοινωφελή ιδρύ-

ματα, τόσο στην ίδια τη χώρα η οποία τους φιλοξένησε, όσο και στην αναγεννώμενη πατρίδα τους, η επιτυχής παρουσίαση της γόνιμης επίδρασης που είχε η αρχαία ελληνική γραμματεία και ο βυζαντινός πολιτισμός στη ρωσική διανόηση του 19ου αιώνα, τέλος η γενική, αυθόρμητη, αλυσιτελής και συνεπής συμπαράσταση της ελληνικής παροικίας της Ρωσίας του αιώνα αυτού προς τους ομογενείς τους δεν θα μπορούσε να παρουσιαστεί με πειστικότερο, με γλαφυρότερο και με συνθετικότερο τρόπο.

Ο Κ. Χατζόπουλος, τότε επιστημονικός συνεργάτης του ΙΜΧΑ, σήμερα αναπληρωτής καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θράκης και γνωστός για την ερευνητική του δράση, παρουσίασε σ' αυτό το συνέδριο δύο διαφορετικά θέματα σε δύο διαφορετικές ανακοινώσεις:

Η πρώτη ανακοίνωση αναφέρεται στην ιστορία του ελληνικού εθελοντικού σώματος στρατού το οποίο συστάθηκε και οργανώθηκε στην Οδησό κατά τη διάρκεια των πρώτων επιχειρήσεων των Ρώσων κατά των Τούρκων το χειμώνα του 1806-7 και τέθηκε υπό τη διοίκηση του ταγματάρχη Νικόλαου Πάγκαλου, ο οποίος υπηρετούσε στο ρωσικό στρατό από την εποχή της Μεγάλης Αικατερίνης (σσ. 14-23). Λίγο πριν κηρυχθεί ο πόλεμος, το 1806, μετά από αποστολή στην περιοχή των Ιονίων νησιών για λογαριασμό της ρωσικής κυβέρνησης, ο Πάγκαλος μόλις είχε επιστρέψει στη Ρωσία. Το ελληνικό τάγμα πήρε μέρος στις επιχειρήσεις του ρωσικού στρατού στη Μολδαβία από την άνοιξη μέχρι το καλοκαίρι του 1807, αλλά διαλύθηκε δύο μήνες μετά την υπογραφή της συνθήκης του Τισίτ (7 Ιουλίου), όπου ο Ναπολέων Βοναπάρτης υποσχέθηκε στον τσάρο Αλέξανδρο να παίξει συμβιβαστικό ρόλο στην Κωνσταντινούπολη για να τερματισθεί ο ρωσο-τουρκικός πόλεμος.

Επειδή, όπως φαίνεται από την έρευνα του Χατζόπουλου, οι μέχρι στιγμής δημοσιευμένες πηγές και εργασίες δεν επιτρέπουν τον καθορισμό του αριθμού των εθελοντών, ο οποίος κυμαίνεται από 200 περίπου² μέχρι 3.000³, ας μας επιτραπεί να δώσουμε στη δημοσιότητα απόσπασμα από ένα μέχρι στιγμής αδημοσίευτο υπόμνημα του στρατηγού Langeron, υπό τις διαταγές του οποίου τέθηκε το ελληνικό τάγμα. Γράφει λοιπόν αυτός ο αξιωματικός την άνοιξη του 1807:

Le Duc de Richelieu nous envoya aussi un bataillon grec de cent quatre-vingt hommes. Les officiers, plus nombreux que les soldats, avaient servi comme corsaires dans l'Archipel, sous un certain Lambro Katzioni qui s'était distingué dans ce metier peu honorable.

2. Emil Virtosu, «Despre corpul de voluntari eleni creat la Bucuresti in 1807», *Studii și materiale de Istorie Medie*, 5 (1962), p. 559.

3. Alexandru Elian, «Sur la circulation manuscrite des écrits politiques de Rhigas en Mol-

Il etait ensuite venu s'etablir à Odessa avec ses compagnons de rapine qui avaient échappé à la mer et à la potence⁴. On leur avait donné des terres et ils tenaient des boutiques avec eux, mais ils n'en fussent ni moins braves ni moins utiles; je les employais aux avant-postes et sur des bateaux que je leur donnai et qu'ils armerent et j'en fus toujours et partout très content⁵.

Το παραπάνω κείμενο μπορεί να βάλει μερικά πράγματα στη θέση τους όσον αφορά τουλάχιστον στον αρχικό αριθμό και στην προέλευση των Ελλήνων εθελοντών, όταν αυτό το τάγμα άρχισε να υπηρετεί στο πεδίο των μαχών. Όσον αφορά όμως στις πληροφορίες που δημοσιεύει ο Χατζόπουλος αναφορικά με τη στρατιωτική δράση του ταγματάρχη Νικόλαου Πάγκαλου, αυτές δεν είναι μόνο ενδιαφέρουσες αλλά και πολύ χρήσιμες.

Η δεύτερη ανακοίνωση του Χατζόπουλου (σσ. 43-52) αναφέρεται σε μία μέχρι τώρα αδημοσίευτη έκκληση των επαναστατημένων Πελοποννησίων προς τον τσάρο Αλέξανδρο Α΄, χρονολογημένη στις 16 Απριλίου 1821 (παλιό ημερολόγιο). Το μονόφυλλο αυτό κείμενο απευθύνεται στον βαρώνο Γ. Α. Στρογανώφ, Ρώσο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος παρακαλείται να το διαβιβάσει στον τσάρο. Δεν είναι όμως σίγουρο αν αυτό το έγγραφο έφτασε ποτέ στα χέρια του βαρώνου, ούτε αν προωθήθηκε με άλλο τρόπο στην Αγία Πετρούπολη. Ο Χατζόπουλος πιστεύει ότι αυτό το κείμενο προέρχεται από το περιβάλλον του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε τότε στην Πελοπόννησο. Είναι πιθανόν το κείμενο αυτό να μη στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη, ούτε στην Αγία Πετρούπολη, όταν οι συντάκτες του πληροφορήθηκαν για τη στάση της Ρωσίας στο κίνημα του Α. Υψηλάντη στις Παραδουνάβιες χώρες.

Όπως ήταν σε άριστη θέση να γνωρίζει ο Ι. Καποδίστριας, μετά το Συνέδριο της Βιέννης, η ρωσική εξωτερική πολιτική ήταν συντηρητική και εκφράστηκε κατ' αυτό τον τρόπο απειράφραστα και επανειλημμένα (Συνέδρια Κάρλσμπατ και Βιέννης του 1819, του Τρόπαου τον Δεκέμβριο του 1820 και του Λάιμπαχ τον Ιανουάριο του 1821). Το ίδιο θα έπρεπε να γνωρίζει και ο Υψηλάντης πριν περάσει τον Προύθο. Τέλος, αν εξαιρέσουμε τα θρησκευτικά αίτια καταπίεσης που περιγράφονται στην έκκληση των Πελοποννησίων, η κοινωνική και οικονομική κατάσταση στην Πελοπόννησο δεν διέφερε κατά πολύ από αυτήν η οποία επικρατούσε στην ίδια την αγροτική Ρωσία. Η ιδέα

davie», *Revue roumaine d'histoire*, 1 (1962), p. 489.

4. Ο Λάμπρος Κατώνης πέθανε στο Καράσι της Κριμαίας το 1804.

5. «Memoires du comte de Langeron: Neuvieme campagne en Bessarabie (1807)», *Ministere des Affaires Étrangères, Memoires et documents, Russie*, tome 23, doc. no 2, folio 83^v-84.

τόσο της εθνικής όσο και της κοινωνικής επανάστασης είχε προ πολλού απορριφθεί από τον τσάρο Αλέξανδρο ως επικίνδυνη για την ίδια τη δυναστεία.

Οι Γ. Α. Αρς και Γ. Μ. Πιατιγκόρσκι, εξέχοντα μέλη του Ινστιτούτου Σλαβικών και Βαλκανικών Σπουδών της Ακαδημίας Επιστημών της πρώην Σ.Ε., παρουσιάζουν ένα πάρα πολύ ενδιαφέρον κείμενο, το οποίο αναφέρεται τόσο στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας στην Οδησό το 1814 όσο και στη μετέπειτα δράση των πρώτων της μελών (σσ. 24-42). Βασίζονται κυρίως σε νέα στοιχεία τα οποία προέκυψαν από τα μέχρι τώρα ανέκδοτα και για πολλούς από μας απρόσιτα ρωσικά αρχεία.

Αρχίζοντας από μια γενική επισκόπηση της γνωστής βιβλιογραφίας, οι δύο Ρώσοι ερευνητές προχωρούν μεθοδικά στην παρουσίαση νέων τεκμηρίων τα οποία διορθώνουν ορισμένες καθιερωμένες από την ιστοριογραφία μας ανακρίβειες σχετικά με το ρόλο που έπαιξε σε ρωσικό έδαφος η γνωστή τριανδρία Ν. Σκουφάς, Ε. Ξάνθος και Α. Τσακάλωφ, αλλά και άλλοι λιγότερο γνωστοί «απόστολοι», όπως ο Γ. Δικαίος και ο Χ. Περραιβός⁶. Ο ρόλος τον οποίο, λόγω χάρη, διαδραμάτισε ο Αριστείδης Παππάς, τόσο στις ελληνικές παροικίες της νότιας Ρωσίας όσο και στις Παραδουνάβιες χώρες, ιδίως στην αμέσως προεπαναστατική περίοδο, δείχνει ότι η Εταιρεία είχε αποκτήσει μια εντυπωσιακή οργάνωση και μια υποδομή που ξεπερνούν κατά πολύ αυτά που ξέραμε μέχρι τώρα για το φάσμα των μνημένων μελών και για τις ενέργειές τους.

Εξ ίσου ενδιαφέροντα είναι και τα νέα στοιχεία που φέρνουν στο φως της δημοσιότητας οι Αρς και Πιατιγκόρσκι αναφορικά με το ρόλο που έπαιξε στην Εταιρεία ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και τη δράση του στις Παραδουνάβιες χώρες μετά τη διάβαση του Προύθου (5 Μαρτίου 1821).

Φυσικά, εδώ δεν είναι ο κατάλληλος χώρος να μπούμε σε λεπτομέρειες σ' αυτή τη σοβαρή και συστηματική έρευνα, η οποία τοποθετεί την ιστορία της Φιλικής Εταιρείας μέσα στα πραγματικά της πλαίσια. Πρέπει όμως να υπογραμμιστεί ότι αυτή η εργασία, με τα νέα δεδομένα που παρουσιάζει, επιτρέπει τη διαμόρφωση μιας πληρέστερης εικόνας αυτής της μυστικής οργάνωσης, η οποία όχι μόνο έβαλε τα θεμέλια της επανάστασης σε ιδεολογική βάση αλλά και έδωσε το έναυσμα για το ξεκίνημα της συγκρότησης του νέου ελληνικού κράτους.

Η επόμενη ανακοίνωση εντάσσεται στην ιστορία των διεθνών πολιτικών σχέσεων και εξετάζει μια δραματική φάση της ιστορικής εξέλιξης του ελληνι-

6. Όπως είναι γνωστό, το 1818 η «Αρχή» της Φιλικής Εταιρείας μεταφέρθηκε από την Οδησό στην Κωνσταντινούπολη.

κού έθνους στα παρασκήνια των διαπραγματεύσεων μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής (σσ. 53-73). Στηριζόμενος κυρίως σε ανέκδοτες πηγές από τα αρχεία των υπουργείων εξωτερικών της Γαλλίας και της Αγγλίας, αλλά και στην πλούσια διεθνή βιβλιογραφία, ο Κ. Σβολόπουλος παρουσιάζει τεκμηριωμένα, διεξοδικά και συστηματικά την πολιτική που ακολούθησε και τη στάση που τήρησε ο τσάρος Αλέξανδρος Α΄ και το επιτελείο του, δηλαδή ο ίδιος ο Ι. Καποδίστριας, στο συνέδριο του Λάιμπαχ (Λουμπλιάνα), του οποίου οι διαβουλεύσεις άρχισαν τον Ιανουάριο του 1821 και τέλειωσαν στις 12 Μαΐου.

Όπως φαίνεται, όλες οι πηγές συμφωνούν στο ότι, από την εποχή του Συνεδρίου της Βιέννης ως το Λάιμπαχ, δηλαδή για έξι ολόκληρα χρόνια, τόσο στο άμεσο περιβάλλον του τσάρου, όσο και στην άσκηση της εξωτερικής πολιτικής της Ρωσίας, ο Καποδίστριας έπαιξε ένα σημαντικό και σε πολλές περιστάσεις μάλιστα αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής, παραμένοντας σταθερός υποστηρικτής της ιδέας μιας διεθνούς ευνομίας, με φιλελεύθερα πολιτεύματα και συνταγματικές μοναρχίες. Αυτό βέβαια ήταν πολύ διαφορετικό απ' ό,τι προτιμούσε να βλέπει και να διαβάξει ο θανάσιμος αντίπαλός του, ο Αυστριακός καγκελλάριος, στα κείμενα που είχε υπογράψει ο Ρώσος μονάρχης από το 1815 και εντεύθεν.

Παρ' όλα όμως τα μέσα τα οποία μεταχειρίστηκε ο Μέττερνιχ να υποσκάψει το κύρος του μεγάλου Κερκυραίου, στις πρώτες διαβουλεύσεις που έγιναν στο Λάιμπαχ, ο τσάρος Αλέξανδρος φαίνεται ότι συνέχισε τη βασανισμένη πορεία του, προβληματιζόμενος συνεχώς από τις αμφίρροπες τάσεις του, πάντα αναποφάσιστος και πάντα έτοιμος να αλλάξει πορεία σκέψης, ανάλογα με την εξέλιξη των πολιτικών γεγονότων.

Η ευκαιρία που περίμενε από καιρό ο Αυστριακός καγκελλάριος για να καταφερθεί εναντίον του Καποδίστρια παρουσιάστηκε όταν ο Α. Υψηλάντης, ορμώμενος από ρωσικό έδαφος, πέρασε τον Προύθο και κήρυξε την επανάσταση κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Μέττερνιχ δεν δυσκολεύτηκε να πείσει τον προβληματιζόμενο Ρώσο μονάρχη ότι τόσο η πολιτική φιλοσοφία του Καποδίστρια όσο και οι απώτεροι σκοποί των ραγιαδών επαναστατών δεν ήταν δυνατόν να εναρμονιστούν με το είδος των πολιτικών καθεστώτων που είχε αποφασιστεί στο Συνέδριο της Βιέννης και το οποίο στόχευαν να διατηρήσουν όλες οι συνθήκες που είχαν υπογραφεί από τον ίδιο. Με αυτή τη μαθηματική λογική του καγκελλαρίου, ενώ οι επαναστατημένοι Έλληνες αφήνονταν να αντιμετωπίσουν μόνοι τους ολόκληρη τη στρατιωτική υπεροχή των Οθωμανών, ο τσάρος συνέχισε την πορεία του στο δρόμο του μαρτυρίου του (τύψεις ενοχής).

Ο Σπ. Λουκάτος αφιέρωσε το κείμενο της ανακοίνωσής του (σσ. 74-86)

στη μνήμη των Ρώσων φιλελλήνων, οι οποίοι απάντησαν έμπρακτα στις εκκλήσεις των επαναστατημένων Ελλήνων και πήραν μέρος στις συμπλοκές με τα οθωμανικά στρατεύματα, πρώτα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και αργότερα σ' ολόκληρο το χώρο της Ελλάδας. Η περίοδος που καλύπτεται σ' αυτή τη μελέτη είναι από την έναρξη της Επανάστασης ως την επίσημη αναγνώριση του ελληνικού κράτους το 1829.

Στο πρώτο μέρος της ανακοίνωσης παρουσιάζονται περιληπτικά οι δραστηριότητες πέντε Ρώσων εθελοντών οι οποίοι προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στο τάγμα του Γ. Καντακουζηνού, αλλά επέστρεψαν στη Ρωσία μετά την αποτυχία του κινήματος στη Μολδαβία και Βλαχία. Η απουσία βέβαια αναφοράς στη σχετική ρωσική βιβλιογραφία καλύπτεται από τις επεμβάσεις που κάνει ο υπεύθυνος της έκδοσης με τις επεξηγηματικές του παραπομπές, οι οποίες βασίζονται κυρίως στις δικές του έρευνες και γνώσεις.

Στο δεύτερο και αυθεντικότερο μέρος του κειμένου του ο Λουκάτος προσφέρει περισσότερες ανέκδοτες και ενδιαφέρουσες πληροφορίες, οι οποίες προέρχονται από τις έρευνές του στα Γενικά Αρχεία του Κράτους. Αυτές αναφέρονται σε μια εικοσάδα άλλων εθελοντών οι οποίοι προσέφεραν πολύτιμες γνώσεις και υπηρεσίες, ιδίως στην κατασκευή και χρήση ορεινού και πεδινού πυροβολικού, τόσο χρήσιμοι για τον Αγώνα. Αν όμως κρίνουμε από τα ονόματα των μισών σχεδόν αυτών εθελοντών, θα αναγνωρίσουμε εύκολα την ελληνική τους καταγωγή.

Ο μακαρίτης συνάδελφος Στέφανος Παπαδόπουλος, στηριζόμενος σ' ένα μέρος του δικού του δημοσιευμένου έργου καθώς και σε μια βασική ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, έστρεψε την προσοχή του σε μια σημαντική πτυχή της ιστορίας των ελληνο-ρωσικών σχέσεων κατά τη δραματική περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου (σσ. 87-94). Το θέμα αυτό αναμφισβήτητα αποτελεί ένα σπουδαίο κεφάλαιο στην ιστορία των διεθνών σχέσεων και έχει άμεση σχέση με τα ελληνικά πράγματα όχι μόνο για την περίοδο που καλύπτει (1853-1856), αλλά και για τις επιπτώσεις που θα έχουν τα γεγονότα στο νεοϊδρυθέν Ελληνικό κράτος στα αμέσως επόμενα χρόνια.

Μετά από μια σύντομη αλλά εμπειριστατωμένη θεώρηση των πολιτικών γεγονότων τα οποία οδήγησαν στη μεγάλη πολεμική αναμέτρηση μεταξύ των Ενωμένων Δυνάμεων της Δυτικής Ευρώπης, οι οποίες στάθηκαν στο πλευρό των Οθωμανών, και της Ρωσίας, η οποία ήταν, στα προηγούμενα σαράντα περίπου χρόνια, η σοβαρότερη στρατιωτική δύναμη σε παγκόσμια κλίμακα, ο Παπαδόπουλος προχωρεί στην παρουσίαση των προβληματισμών της ελληνικής κυβέρνησης και στην τελική της θέση, η οποία ήταν εναρμονισμένη στα πάγια εθνικά συμφέροντα και προσηλωμένη στους εθνικούς οραματισμούς. Όπως είναι γνωστό, η κυβέρνηση αρνήθηκε να υπακούσει στα κελύσματα

των Ευρωπαίων συμμάχων των Οθωμανών και τιμωρήθηκε σκληρά γι' αυτή τη στάση της.

Η ανάγνωση αυτού του κειμένου οδηγεί τη σκέψη τόσο στην κατάσταση που έχει δημιουργηθεί στο χώρο της πρώην Γιουγκοσλαβίας όσο και στις ισορροπίες που διέπουν τη διατήρηση του ισοζυγίου των δυνάμεων σε παγκόσμια κλίμακα και συνεχίζουν να ταλαιπωρούν τους λαούς της Βαλκανικής Χερσονήσου. Αυτός ο ευαίσθητος γαιοπολιτικά χώρος, με όλες τις ιδιαιτερότητες και με όλα του τα προβλήματα, ενδογενή και εξωγενή, στάθηκε εύκολη λεία μπροστά σε μια πάνοπλη και επιθετική Δύση, η οποία, προκειμένου να επιβάλει τη θέλησή της, δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει τη στρατιωτική της υπεροχή, τις επίσημες και ανεπίσημες συμμαχίες της με τους Οθωμανούς καθώς και τις ευλογίες του Πάπα.

Αναμφισβήτητα λοιπόν —και αυτό απορρέει από το κείμενο του Παπαδόπουλου— ο Κριμαϊκός πόλεμος ήταν μια μετωπική σύγκρουση μεταξύ των παγίων συμφερόντων και των επιδιώξεων των μεγαλύτερων Ευρωπαϊκών δυνάμεων της εποχής, οι οποίες δεν ήταν δυνατό να λάβουν υπ' όψη τα δικαιώματα του υπόδουλου ελληνισμού. Για μια ακόμη φορά, η αμείλικτη διεθνής συγκυρία αποδείχτηκε όσο πιο αρνητική γινόταν για τα γενικότερα συμφέροντα του τότε μικρού και ανίσχυρου Ελληνικού κράτους.

Η Ο. Α. Μπελόμπροβα, της οποίας η ανακοίνωση βασίστηκε κυρίως σε υλικό από το αναμφισβήτητο εξαιρετικό της δημοσιευμένο έργο⁷, συγκέντρωσε την προσοχή της σε μια συστηματική παρουσίαση διαφόρων χαλκογραφιών και λιθογραφημάτων που χρησιμοποιήθηκαν για την εικονογράφηση ορισμένων βιβλίων που δημοσιεύτηκαν στη Ρωσία κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα με κυρίως ελληνική θεματολογία (σσ. 95-122). Μερικά από τα πιο ενδιαφέροντα εξώφυλλα και οι περισσότερες από τις εικοσιπέντε αναπαραστάσεις που παρουσιάζονται, αναλύονται και σχολιάζονται σ' αυτή την ανακοίνωση, προέρχονται από βιβλία τα οποία δημοσιεύτηκαν στη Ρωσία κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και του επακολουθήσαντος ρωσο-τουρκικού πολέμου (1828-9).

Όπως φαίνεται, η δημοσίευση αυτού του είδους εικονογραφημένων βιβλίων για την Ελλάδα μειώθηκε όταν το ενδιαφέρον του ρωσικού αναγνωστικού κοινού στράφηκε σε άλλα πιο επίκαιρα θέματα.

Το πρώτο παράδειγμα που εξετάζει η Μπελόμπροβα προέρχεται από το γνωστό *Σάλπισμα Πολεμιστήριον* του Α. Κοραή, το οποίο πρωτοδημοσιεύτηκε στην Αλεξάνδρεια το 1801. Η ρωσική του μετάφραση είναι έργο του Σ.

7. *Ο Grečeskoj teme v russkom iskustve pervoi treti XIX v.* (= Περί ελληνικής θεματολογίας στη ρωσική τέχνη στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα), Μόσχα, 1980.

Δεστούνη και δημοσιεύτηκε στην Αγία Πετρούπολη το 1807, κατά τη διάρκεια δηλαδή του ρωσο-τουρκικού πολέμου του 1806-1812 και μάλιστα σε μια εποχή κατά την οποία το ελληνικό τάγμα του Ν. Πάγκαλου έπαιρνε ενεργό μέρος στις πολεμικές επιχειρήσεις του ρωσικού στρατού⁸. Η γκραβούρα στο εξώφυλλο αυτού του βιβλίου παριστάνει μια ρακένδυτη νέα γυναίκα ανάμεσα σε σπασμένες μαρμαρίνες στήλες και αγάλματα, σε στάση απελπισίας, ενώ δίπλα της στέκεται ένοπλος Οθωμανός αξιωματικός.

Το δεύτερο παράδειγμα προέρχεται από ένα μεταφρασμένο από τα αραβικά απόκρυφο κείμενο, γραμμένο από κάποιον Μουσά Εδδίν, ο οποίος προφητεύει την επικείμενη καταστροφή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Απροκάλυπτα αντιοθωμανικό, το προπαγανδιστικό αυτό βιβλίο δημοσιεύτηκε στη Μόσχα το 1828, δηλαδή στην αρχή νέου ρωσο-τουρκικού πολέμου, ο οποίος στάθηκε αποφασιστικός για την αναγνώριση των κεκτημένων της Ελληνικής Επανάστασης. Το εξώφυλλο αυτού του βιβλίου δείχνει τον υποτιθέμενο προφήτη, στηριζόμενο με το αριστερό του χέρι σε σφαίρα της υδρογείου, να δείχνει με το δεξί του τα διάφορα σύμβολα του ζωδιακού κύκλου, υπονοώντας προφανώς την εκ των άνωθεν αποφασισμένη κατάλυση του Οθωμανικού κράτους.

Το τρίτο παράδειγμα αφορά στη ρωσική μετάφραση των *Απομνημονευμάτων της Ελληνικής Επανάστασης* του Γάλλου συνταγματάρχη Βουτιέ, τα οποία πρωτοδημοσιεύτηκαν στο Παρίσι το Δεκέμβριο του 1823. Σε διάστημα λιγότερο από ένα χρόνο, αυτό το βιβλίο μεταφράστηκε και εκτυπώθηκε στην Αγία Πετρούπολη, και μάλιστα στο τυπογραφείο του Υπουργείου Εξωτερικών. Για πρώτη φορά το ρωσικό αναγνωστικό κοινό είχε την ευκαιρία να γνωρίσει τις φυσιογνωμίες μερικών πρωταγωνιστών της Επανάστασης, όπως π.χ. το Θεόδωρο Κολοκοτρώνη, τον Κωνσταντίνο Κανάρη, τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, το Δημήτριο Υψηλάντη και έναν οπλισμένο «κλέφτη». Αυτό το βιβλίο εντάσσεται στην κατηγορία εντύπου υλικού που χρησιμοποιήθηκε από τους διανοούμενους της εποχής για να πείσουν τον τσάρο να αλλάξει την πολιτική του απέναντι στους επαναστατημένους Έλληνες.

Τα υπόλοιπα παραδείγματα που εξετάζει η Μπελόμπροβα προέρχονται από άλλα εξ ίσου ενδιαφέροντα αλλά κάπως παραμελημένα από την ελληνική ιστοριογραφία έργα διαφόρων Ρώσων συγγραφέων, καλλιτεχνών και τυπογράφων της ίδιας εποχής, τα οποία όμως δεν είναι δυνατό να παρουσιάσουμε εδώ. Τελειώνοντας όμως μπορούμε να πούμε ότι το κείμενο αυτής της ανακοίνωσης είναι άξιο ιδιαίτερης προσοχής για μια καλύτερη κατανόηση της ιστορίας των ρωσο-ελληνικών σχέσεων αυτής της περιόδου.

8. Βλέπε παραπάνω την πρώτη ανακοίνωση του Κ. Χατζόπουλου.

Το κείμενο της επόμενης ανακοίνωσης (σσ. 125-130), στηριζόμενο κυρίως σε ελληνική βιβλιογραφία, παρουσιάστηκε από την Ελευθερία Νικολαΐδου, η οποία γνωρίζει, καλύτερα από κάθε άλλον, την ιστορία της Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου κατά την περίοδο στην οποία αναφέρεται. Πιο συγκεκριμένα, η ανακοίνωσή της αφορά στην ιστορία του ηπειρωτικής καταγωγής απόδημου ελληνισμού στη Ρωσία στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες που αναφέρονται στη συμμετοχή Ηπειρωτών, όπως ο Τσακάλωφ και ο Σκουφάς, στις προδρομικές δραστηριότητες της Φιλικής Εταιρείας, είτε ως υποστηρικτές των σκοπών της, είτε ως τακτικά και ενεργά μέλη.

Σ' αυτό το σημείο βέβαια η Νικολαΐδου συμπληρώνει και αποσαφηνίζει ορισμένα στοιχεία της ανακοίνωσης των Αρς και Πιατιγκόρσκι. Η αποδεδειγμένη και τεκμηριωμένη προσφορά των αποδήμων Ηπειρωτών της Ρωσίας, κυρίως των εμπόρων, στην πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη της ιδιαίτερής τους γενέτειρας αλλά και ολόκληρου του έθνους με τα γενναία κληροδοτήματά τους για την ανέγερση σχολείων και νοσοκομείων, για τη συγκρότηση βιβλιοθηκών και για την εκτύπωση νέων βιβλίων αναγνωρίστηκε από το έθνος κατά διάφορους τρόπους. Το κείμενο αυτό ξαναφέρει στη μνήμη μια ειδική κατηγορία ανθρώπων των οποίων η προσφορά στο έθνος δεν είναι δυνατό να μεταφραστεί σε χρηματική αξία: είναι απλώς ανεκτίμητη.

Το γενικό συμπέρασμα που βγαίνει από αυτό το κείμενο είναι ότι η επικουρία των αποδήμων της Ρωσίας στις ιδιαίτερες πατρίδες τους στην Ήπειρο δεν είχε ως αποτέλεσμα μόνον τη διατήρηση ενός σημαντικού αριθμού των κατοίκων της στις εστίες τους αλλά και στη γενική ανάπτυξη και στη σχετική ευημερία των κατοίκων της. Με τις δωρεές που έκαναν όσο ζούσαν και με τα κληροδοτήματα που άφηναν όταν πέθαιναν, οι Ηπειρώτες ευεργέτες προσπάθησαν να διορθώσουν, όσο μπορούσαν, μερικά από τα κακώς κείμενα της οθωμανικής κακοδιοίκησης στην Ήπειρο. Δέκτες ήταν κυρίως η εκκλησία, τα μοναστήρια, σχολεία, ορφανοτροφεία, δημοτικές βιβλιοθήκες και άλλα κοινωφελή ιδρύματα. Παρ' όλα όμως τα νομικά και προστατευτικά μέτρα που έπαιρναν οι δωρητές, για να μη γίνεται κατάχρηση των κληροδοτημάτων τους, δεν στάθηκε δυνατό να μην επωφεληθεί από αυτή την εισροή οικονομικών πόρων το ίδιο το οθωμανικό κατεστημένο: όπως συνέβαινε για αιώνες σ' όλες τις τουρκοκρατούμενες περιοχές του ελληνικού χώρου, το οθωμανικό κράτος, μέσω του φορολογικού συστήματος, ή με άλλους τρόπους λιγότερο ορθόδοξους, αφαιρούσε συστηματικά οικονομικούς πόρους από τους υπόδουλους Έλληνες για να τους διοχετεύσει ακόμη και σε μουσουλμανικά κοινωφελή ιδρύματα.

Ο Σ. Μ. Τσεχμιστρένκο παρουσιάζει μια πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση

μιας ακόμη φάσης του προβλήματος που, από την εποχή της συγκρότησης του Ελληνικού κράτους, δεν έπαψε να βρίσκεται στο επίκεντρο της εξωτερικής πολιτικής όλων των κυβερνήσεων (σσ. 131-143). Αυτό το πρόβλημα αποτελεί αναπόσπαστο μέρος ενός ακόμη μεγαλύτερου προβλήματος που βρίσκεται και αυτό στην καρδιά της ιστορίας των διεθνών σχέσεων. Οι Ευρωπαίοι ιστορικοί το παρουσίασαν ως το περιβόητο και δυσεπίλυτο «Ανατολικό ζήτημα», ενώ για τους Έλληνες δεν είναι παρά η πορεία του έθνους προς την καθολική του απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό. Όλα όμως συμφωνούν στο ότι αυτό πήρε διαστάσεις όταν το οθωμανικό καθεστώς φάνηκε ότι ήταν ανίκανο να δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις στις προκλήσεις των καιρών, όταν δηλαδή έγινε αναχρονιστικό και αντιδραστικό σε κάθε αλλαγή.

Το υλικό που χρησιμοποιεί ο Σ. Μ. Τσεχμιστρένκο προέρχεται κυρίως από το ρωσικό τύπο της εποχής και οδηγεί αναπόφευκτα στη μελέτη της κοινής γνώμης, αν και αυτός δεν είναι ο κύριος στόχος του ερευνητή. Αυτή η έρευνα καλύπτει τις εξεγέρσεις των υπόδουλων ακόμη Ελλήνων της Κρήτης, της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας το 1878, όταν δηλαδή τα ρωσικά στρατεύματα είχαν ήδη πλησιάσει τις ευρωπαϊκές ακτές της Προποντίδας. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η συνθήκη ειρήνης που υπογράφηκε στον Άγιο Στέφανο, υπό τη σκιά των Μεγάλων Δυνάμεων, είχε ως άμεσο αποτέλεσμα να αφαιρέσει κάθε υποστήριξη της Ελλάδας από τη Ρωσία και να την απομονώσει τελείως.

Δεδομένου του θέματος, η σχεδόν κινηματογραφική παρουσίαση των γεγονότων δεν θα μπορούσε να μην είναι λεπτομερής και περιγραφική, κυρίως για τις περιπτώσεις της Κρήτης και της Θεσσαλίας. Αυτές, αν και παρουσιάζονται ξεχωριστά λόγω μεθοδολογικής ανάγκης, δεν παύουν να αποτελούν αναπόσπαστο μέρος ενός οργανικού συνόλου στην αιτιολόγηση του οποίου βρίσκεται μια αυθόρμητη ελληνική πρωτοβουλία, συνεπέστατη προς τους οραματισμούς του έθνους. Σε τελική ανάλυση, κατά τη γνώμη του Τσεχμιστρένκο, τα αποτελέσματα δεν ήταν ολοσχερώς αρνητικά.

Επειδή η, από πολλές απόψεις, αμελέτητη, απρογραμματίστη και απερίσκεπτη αυτή ελληνική πρωτοβουλία εκφράστηκε καθυστερημένα, καθώς εξελίχτηκε αναχρονιστικά στο περιθώριο της ρωσο-τουρκικής στρατιωτικής αναμέτρησης, από την αρχή της εκδήλωσής της, ήταν φυσικό να περιβληθεί από αντιδράσεις όχι μόνο από την πλευρά των Οθωμανών, αλλά και από την πλευρά των Τουρκαλβανών της Ηπείρου. Φυσικά, οι Μεγάλες Δυνάμεις της Δυτικής Ευρώπης, για πολλοστή φορά, έσπευσαν να βοηθήσουν τον «Μεγάλο Ασθενή» να σταθεί στα πόδια του, βοηθώντας ταυτοχρόνως και τον εαυτό

τους⁹. Η παρουσία του Άγγλου ναυάρχου Hobart επικεφαλής του οθωμανικού στόλου, ο οποίος πήρε μέρος στις επιχειρήσεις κατά των Ελλήνων επαναστατών στην περιοχή Πηλίου-Βόλου, λέει περισσότερα απ' όσα θα μπορούσαν να γραφούν για την αγγλική πολιτική της εποχής.

Η επόμενη ανακοίνωση έχει προεκτάσεις πολύ πιο πέρα απ' όσο θα περίμενε κανείς διαβάζοντας τον τίτλο. Ο Ευάγγελος Κωφός αναφέρεται στην ιστορία των ελληνο-ρωσικών σχέσεων κατά τη διάρκεια της περιβόητης φάσης του ανατολικού ζητήματος, η οποία άρχισε το 1875 με την επανάσταση των Σέρβων στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, οδήγησε στο γνωστό ρωσο-τουρκικό πόλεμο του 1877-8 και κατέληξε στη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και στα επακόλουθά της που διαδραματίστηκαν αμέσως μετά στο Βερολίνο υπό την προεδρία του ίδιου του Μπίσμαρκ (σσ. 144-154). Αυτή η εισήγηση έρχεται να συμπληρώσει και να διευρύνει την προηγούμενη. Αν κρίνουμε από το δημοσιευμένο του έργο, ο εισηγητής αυτού του θέματος δεν είναι αρχάριος¹⁰.

Σ' αυτό το κείμενο θα βρούμε ικανοποιητικές εξηγήσεις όχι μόνο για μια καλύτερη κατανόηση των βασικών στόχων της ρωσικής πολιτικής στο χώρο των Βαλκανίων αλλά και, κυρίως, των περιορισμών που της επιβλήθηκαν από την πλευρά των δυτικοευρωπαϊκών δυνάμεων. Με βάση διαφορετικές πηγές και εξετάζοντας δύο συναφή θέματα από διαφορετικές προοπτικές, οι δύο ερευνητές, ο Τσεχμιστρένκο και ο Κωφός, συμπληρώνουν μια γενική εικόνα, καθιστώντας την πιστότερη στην ιστορική πραγματικότητα. Άλλωστε η ανταλλαγή γνώσεων και απόψεων και η αλληλοσυμπλήρωση είναι ένας από τους βασικότερους σκοπούς των συνεδρίων αυτού του είδους.

Η γενική εικόνα που μας αφήνει αυτό το κείμενο είναι αυτή που δείχνει μια ελληνική κυβέρνηση η οποία δεν έχει τις δυνατότητες, ούτε την ελευθερία, να εκμεταλλευτεί μια από τις ευκαιρίες που παρουσιάζονται πολύ σπάνια στα έθνη να πάρει εγκαίρως δικές της αποφάσεις και να τις υλοποιήσει επίσης εγκαίρως. Αυτό όμως που δεν υπογραμμίζεται είναι ο αποφασιστικός

9. Εννοούμε βέβαια την εγκατάσταση των Άγγλων στην Κύπρο.

10. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε τα έργα του ίδιου: 1) *Greece and the Eastern Crisis, 1875-1878*, Thessaloniki 1975. 2) «The Subject Greeks during the Eastern Crisis of 1875-1878», *Medjunarodni Naučni Skup povodom 100 - godisnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1977, 2.4, σσ. 99-111. 3) *Ο Ελληνισμός στην περίοδο 1869-1881*, Αθήνα, 1981. 4) «Attempts at mending the Greek-Bulgarian Ecclesiastical Schism (1875-1902)», *Balkan Studies* 25 (1984), σσ. 347-375. 5) «War and Insurrection as means to Greek Unification in the mid-nineteenth Century», *The Crucial Decade: East Central European Society and National Defence, 1859-1870*, New York 1984, σσ. 338-351. 6) «Greek Insurrectionary Preparations 1876-1878», *Insurrections, War and Eastern Crisis in the 1870's*, New York 1985, σσ. 181-198, και 7) «Πολιτικές και στρατιωτικές επαναστατικές προετοιμασίες στη διετία 1876-1878», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 3 (1989), σσ. 99-127.

ρόλος του ξένου παράγοντα, και στην παρούσα περίπτωση της Αγγλίας, η οποία άφησε την Ελλάδα να μπει στον πόλεμο απλώς και μόνο για να τιμωρηθεί στη συνέχεια από τους Τούρκους.

Πιο πέρα από την ιστορία των ελληνο-ρωσικών σχέσεων σ' αυτή την ταραγμένη περίοδο, μέσα απ' αυτές τις σελίδες διαφαίνεται η πεμπτουσία των διεθνών σχέσεων, δηλαδή οι αλληλοσυγκρουόμενες σκοπιμότητες της εξωτερικής πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής. Αυτές βέβαια, όπως ξέρουμε, κατέληξαν σε ισορροπίες, εντός και εκτός των Βαλκανίων, οι οποίες δεν ήταν δυνατόν παρά να τοποθετήσουν σε δεύτερη μοίρα, ή και να αγνοήσουν τελείως, τα βασικά δικαιώματα, τα συμφέροντα και τους οραματισμούς οιασδήποτε βαλκανικής εθνότητας, συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής. Ο ρωσικός κολοσσός, από τη μια πλευρά, η λίγο-πολύ (ανάλογα με την περίπτωση) ενωμένη Ευρώπη από την άλλη, παρουσιάζονται ως ανταγωνιστές μπροστά σε μια πελώρια σκακιέρα, όπου διακυβεύονται οι τύχες τόσο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και των βαλκανικών λαών.

Όπως στην περίπτωση των γεγονότων που οδήγησαν στον Κριμαϊκό πόλεμο, ο φόβος που ενέπνεε στις δυτικο-ευρωπαϊκές κυβερνήσεις η δυναμική παρουσία της Ρωσίας στο χώρο των Βαλκανίων είχε ως άμεσο αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός κοινού δυτικο-ευρωπαϊκού μετώπου. Λόγω της στρατηγικής σημασίας της γεωγραφικής της θέσης, η Ελλάδα δεν μπορούσε να ξεφύγει από τον έλεγχο των δυνάμεων που αντιδρούσαν τόσο στη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και στο ρωσικό επεκτατισμό. Το 1878, οι καλομελετημένες κινήσεις των κυριότερων Ευρωπαίων στο Βαλκανικό χώρο, στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν μια θέση ισχύος, ή τουλάχιστον ένα ισοζύγιο δυνάμεων μεταξύ τους στο χώρο της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γενικότερα, κατέληξαν σε μια ακόμη ναυαγιστική επιχείρηση υπέρ των Οθωμανών και, ταυτοχρόνως, σε μια νέα καταδίκη του αλύτρωτου Ελληνισμού.

Η επόμενη ανακοίνωση, η οποία βασίζεται σε μια προσεκτική μελέτη της αλληλογραφίας Ρώσων διπλωματών στην Αθήνα, αναφέρεται κυρίως στις εξεγέρσεις των Κρητών κατά την περίοδο 1895-7 και πιο γενικά στη θέση της Ελλάδας στη διεθνή σκηνή κατά την ίδια περίοδο και αναφορικά με το ίδιο θέμα (σσ. 155-172). Ως εισαγωγή η Τ. Β. Νικήτινα παρουσιάζει μια αρκετά πιστή εικόνα της γενικής κατάστασης που διαμορφώθηκε στην Κρήτη μετά από τα γεγονότα των ετών 1866-9 και καλύπτει όλους τους τομείς της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής του τόπου, όπως προκύπτει από την πολιτική αλληλογραφία των Ρώσων πρεσβευτών στην Αθήνα.

Σ' αυτή την εικόνα διαφαίνεται καθαρά ότι κατά τη διάρκεια της περιόδου 1869-1896 η Κρήτη βρέθηκε μέσα στη σφαίρα επιρροής της Ελλάδας και

ότι η συνεχιζόμενη ένταξή της στο Οθωμανικό κράτος εμπόδιζε την οικονομική της ανάπτυξη με όλα τα δυσάρεστα επακόλουθα για όλο της τον πληθυσμό. Ο συνήθης καταπιεστικός και τρομοκρατικός οθωμανικός τρόπος διακυβέρνησης δεν μπορούσε παρά να οδηγεί σε συνεχείς εξεγέρσεις τόσο στην Κρήτη όσο και αλλού.

Αυτό που θέλει να αποδείξει η Νικήτινα —και το αποδεικνύει χωρίς καμία αμφιβολία— είναι ότι η βασική αιτία της εξέγερσης ήταν ο οικονομικός μαρασμός που μάστιζε τον πληθυσμό του νησιού, ενώ οι διάφορες μορφές έκφρασης της γενικής δυσαρέσκειας κατά της οθωμανικής διοίκησης για συγκεκριμένους και τεκμηριωμένους λόγους παρουσιάζονται ως επιφαινόμενα. Επειδή, όπως αποδεικνύεται, οι εξελίξεις στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη συνδέονται αιτιολογικά και με την Ελλάδα, πολύ εύστοχα παρουσιάζεται παράλληλα και η πολιτική και οικονομική κατάσταση που επικρατούσε τον ίδιο καιρό και στο χώρο της ελληνικής επικράτειας, ιδίως μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881.

Αφού λοιπόν έχει τοποθετήσει τα πράγματα μέσα στα πλαίσια που έχει ορίσει να εξερευνήσει, η Νικήτινα, με αξιοθαύμαστη μέθοδο, στρέφεται στη συστηματική και κριτική ανάλυση των δεδομένων: όπως είπαμε, αυτά προέρχονται από μια ειδική κατηγορία πηγών, δηλαδή από την αλληλογραφία κυρίως του Μ. Κ. Ονού, Ρώσου πρεσβευτή στην Αθήνα. Η ανάλυση στρέφεται γύρω από κείμενο σημείο αναφοράς, δηλαδή τις πολιτικές εξελίξεις τόσο στην Κρήτη όσο και στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1895-7. Ενώ ο ρωσικός παράγοντας δεν φαίνεται να έχει παίξει καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της κρίσης στις ελληνο-τουρκικές σχέσεις, από την άλλη πλευρά, για μια ακόμη φορά, οι δυτικοευρωπαϊκές Δυνάμεις, ακολουθώντας τις δικές τους επιδιώξεις στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου, φαίνεται ότι έπαιξαν αποφασιστικό παρασκηνιακό ρόλο στην προσωρινή πάλι διευθέτηση του προβλήματος, στην αυτονόμηση δηλαδή της Κρήτης υπό τη δική τους «προστασία».

Το γενικό πόρισμα αυτής της ανάλυσης είναι ότι η ελληνική κυβέρνηση, το Στέμμα, ελεγχόμενο από την Αγγλία, η αντιπολίτευση, η εμπορική κεφαλαιοκρατία, η πολυδιάστατη κοινωνία και η απληροφόρητη κοινή γνώμη, με διαφορετικά συμφέροντα και ενδιαφέροντα οδηγήθηκαν στα γνωστά καταστροφικά αποτελέσματα για την οικονομία και για την ουσιαστική ανεξαρτησία του Ελληνικού κράτους. Παραμένει όμως η ουσία του γεγονότος ότι, σ' αυτή την περίπτωση, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, από την εποχή της ίδρυσής του, το Ελληνικό κράτος δεν είχε τις δυνατότητες να πάρει δικές του πρωτοβουλίες στις σχέσεις του με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ιδίως όταν αυτές οι πρωτοβουλίες δεν προσαρμόζονταν στην πάγια θέση της εξωτερικής πολιτικής της Αγγλίας.

Πολύ κοντά και παράλληλα προς το θέμα της Νικήτινα είναι και το επόμενο κείμενο, στο οποίο παρουσιάζεται η εξέλιξη της ρωσικής πολιτικής αναφορικά με την κρίση η οποία κατέληξε στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897 (σσ. 173-189). Καλά ενημερωμένος με τη γενική ελληνική καθώς και με τη διεθνή βιβλιογραφία, ο Β. Π. Μέντσικωφ βασίζεται κυρίως σε ανέκδοτο υλικό, το οποίο προέρχεται από τα αρχεία του υπουργείου εξωτερικών της Ρωσίας. Η προσεκτική ανάλυση αυτού του υλικού συμβάλλει πολύ θετικά στη διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης εικόνας της δραματικής αυτής φάσης της νεοελληνικής ιστορίας. Φυσικά, και το κείμενο αυτό τοποθετείται μέσα στα πλαίσια της ιστορίας των διεθνών σχέσεων.

Στην εισήγηση του Μέντσικωφ βρίσκουμε πολύ εύστοχες τοποθετήσεις και ικανοποιητικές απαντήσεις ως προς τη διαδικασία της μεταφοράς της κρίσης από την Κρήτη προς την Ελλάδα και το μοιραίο εκφυλισμό της σε ελληνο-τουρκικό πόλεμο. Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι από την αρχή της κρίσης μέχρι το τέλος, οι Μεγάλες Δυνάμεις ακολούθησαν μια συνεπή πολιτική η οποία δεν επέτρεπε τις αλλαγές που απαιτούσε το ελληνικό στοιχείο στις διάφορες επαρχίες της Οθωμανικής επικράτειας: ο ελληνο-τουρκικός πόλεμος δεν έκανε άλλο παρά να φέρει τους ανταγωνισμούς των Μεγάλων Δυνάμεων από το παρασκήνιο στο προσκήνιο: πολιτική τους η διατήρηση του *status quo*.

Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, αν αυτός ο ελληνο-τουρκικός πόλεμος αφηνόταν να επεκταθεί σ' ολόκληρο το Βαλκανικό χώρο μετά από μια αποφασιστική ελληνική νίκη, τότε αναπόφευκτα θα ξανάνοιγε τη μεγάλη παλιά πληγή, δηλαδή το Ανατολικό Ζήτημα. Αυτό θα έθετε πάλι όλες τις Μεγάλες Δυνάμεις μπροστά στο ίδιο δίλημμα: ποιος θα κληρονομήσει τι από τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας; Το 1897 όμως, όλες οι Μεγάλες Δυνάμεις είχαν άλλες προτεραιότητες στην εξωτερική τους πολιτική. Η διεθνής συγκυρία δεν επέτρεπε άλλες αλλαγές συνόρων στα Βαλκάνια και σ' αυτό δεν μπορούσε να διαφωνήσει ούτε η Ρωσία.

Όπως είναι γνωστό, από τον 17ο αιώνα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ώφειλε την ύπαρξή της, κυρίως στις διενέξεις μεταξύ των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Αυτό έγινε αντιληπτό τον 18ο αιώνα και πολύ αισθητό κατά τον 19ο. Στην προκειμένη περίπτωση η έλλειψη συμφωνίας μεταξύ τους καθώς και η απασχόλησή τους σε άλλα μέτωπα δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει σε μια κοινή γραμμή ως προς τη διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητας του Οθωμανικού κράτους, δηλαδή τον περιορισμό των ελληνικών εθνικών επιδιώξεων.

Όσον αφορά στο ρόλο της Ρωσίας, ούτε αυτή δεν φαίνεται να απομα-

κρίνεται από τις πάγιες επιδιώξεις της εξωτερικής της πολιτικής στο χώρο των Βαλκανίων, επιδιώξεις όμως οι οποίες ελέγχονται σταθερά και αποτελεσματικά από τον κίνδυνο επεκτατισμού της Αυστρο-ουγγαρίας, τελευταία μάλιστα με την προτροπή της ίδιας της αυτοκρατορικής Γερμανίας. Γνωρίζοντας τις θέσεις και διαθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, οι Οθωμανοί δεν είχαν παρά να εκμεταλλευτούν τις ελληνικές αδυναμίες σ' όλα τα επίπεδα και να επιβάλουν στην Ελλάδα τη συντριπτικότερη ήττα του 19ου αιώνα: ο ρωσικός παράγοντας δεν έπαιξε παρά ναυαγοσωστικό ρόλο.

Το κείμενο του Κ. Παπουλίδη αναφέρεται σε γνωστές και μερικές άγνωστες μέχρι τώρα εκπαιδευτικές και πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής παροικίας της Οδησού από τα τέλη περίπου του 18ου αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ού¹¹ (σσ. 190-199). Αν κρίνουμε από τις πυκνές αναφορές οι οποίες παρουσιάζονται στις υποσημειώσεις και οι οποίες, συνολικά, ισοδυναμούν σε έκταση σχεδόν με το ίδιο το κείμενο, η πρώτη εντύπωση που δίνει αυτή η υπερ-τεκμηριωμένη έκθεση είναι ότι αυτή η προσπάθεια θα πρέπει να αντιπροσωπεύει τόσο μια μακροχρόνια συλλογή υλικού όσο και μια δύσκολη ερευνητική διαδικασία. Η προσεκτική ανάγνωση επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για μια συστηματική αναδρομή στις διάφορες φάσεις της εξέλιξης της ελληνικής παροικίας της Οδησού για την περίοδο που αναφέρεται στον τίτλο, δηλαδή γένεση, διαμόρφωση, ανάπτυξη, δομή, επαγγελματικές και πολιτιστικές δραστηριότητες και ό,τι άλλο αξιοσημείωτο.

Με βάση λοιπόν τα τεκμηριωμένα στοιχεία, τα οποία προέρχονται από αυτή τη γενική βιβλιογραφική έρευνα, θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε σε μια συστηματικότερη ανάλυση της ζωής και του έργου των επιφανέστερων μελών αυτής της παροικίας και σε μια κριτική παρουσίαση του ρόλου που έπαιξαν οι ελληνικής καταγωγής έμποροι στην οικονομική ζωή της Οδησού και της νότιας Ρωσίας γενικότερα, στη στήριξη εκ μέρους τους των εκπαιδευτικών διαδικασιών και των πολιτιστικών δραστηριοτήτων της κοινότητας (σχολεία, εκκλησίες, τυπογραφεία, εκδόσεις βιβλίων και εφημερίδων), τέλος στην οικονομική τους προσφορά για κοινωφελείς σκοπούς τόσο στη γενέτειρά τους όσο και στη θετή τους πατρίδα.

Η αναλυτική αυτή μελέτη διευκολύνει πολύ την προσέγγιση στο ανεξερεύνητο μυστήριο της προέλευσης των αρετών και της δυναμικότητας ενός τμήματος του απόδημου ελληνισμού. Γνωστά είναι τα κατορθώματά τους και τα πατριωτικά τους συναισθήματα, τα οποία έχουν μεταφραστεί με συγκεκρι-

11. Το ελληνικό κείμενο αυτής της εισήγησης δημοσιεύτηκε στη *Διακονία: Επιστημονική Επετηρίδα της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*. - Αφιέρωμα στη μνήμη Βασιλείου Στογιάννου, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 647-658.

μένες πράξεις σε δωρεές και πλούσια κληροδοτήματα παντός είδους. Ανεξίτηλα θα παραμείνει χαραγμένο στην εθνική μνήμη το γεγονός ότι οι άνθρωποι που συνέλαβαν την ιδέα της Φιλικής Εταιρίας και αυτοί που ξεκίνησαν τους αγώνες για την εθνική μας ανεξαρτησία έζησαν, μόχθησαν και πολλοί απ' αυτούς πέθαναν σε ρωσικό έδαφος.

Η Ο. Β. Σοκολόβσκαγια έστρεψε την προσοχή της στα σημαντικότερα πολιτικά γεγονότα και στις άγνωστες για πολλούς από μας διαβουλεύσεις που προηγήθηκαν και ακολούθησαν αμέσως μετά τη σύναψη διπλωματικών σχέσεων μεταξύ του νεότευκτου σοβιετικού κράτους και της ελληνικής κυβέρνησης στις 8 Μαρτίου 1924. Η περίοδος που ακολουθεί και συνεχίζεται ως την εποχή της σύγκλησης αυτού του συνεδρίου παρουσιάζεται μάλλον περιληπτικά και επιτροχάδην (σσ. 200-214). Η μελέτη αυτή βασίζεται κυρίως σε δημοσιευμένα έγγραφα από τα σοβιετικά αρχεία, στο σοβιετικό τύπο της εποχής και σε πληροφορίες που προέρχονται από το *Ριζοσπάστη* και από άλλα δημοσιεύματα που φέρουν τη σφραγίδα του Κ.Κ.Ε. Εννοείται, βέβαια, ότι η ερευνήτρια δεν είχε ελεύθερη πρόσβαση σε αδημοσίευτο αρχχειακό υλικό ούτε στη χώρα της ούτε στην Ελλάδα. Αυτό σημαίνει ότι δεν θα μπορούσαμε να απαιτήσουμε πολύ περισσότερα από μια καταγραφή γνωστών δεδομένων και δημοσιευμένων θέσεων. Σ' αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί, έστω και ως παρέκβαση, ότι χωρίς ελεύθερη πρόσβαση στις πηγές και χωρίς απρόσκοπτη χρήση τους δεν είναι δυνατόν να γραφεί ικανοποιητικά οποιαδήποτε φάση της ιστορίας των διεθνών σχέσεων, και αυτό ανεξάρτητα από τις όποιες ικανότητες του ερευνητή.

Όπως είναι γνωστό, η χώρα μας ήταν μεταξύ των πρώτων και, μάλιστα η πρώτη Βαλκανική χώρα που αναγνώρισε επίσημα το νέο σοβιετικό καθεστώς. Γενικά, η ελληνική πρωτοβουλία αποδίδεται τόσο στη διεθνή συγκυρία όσο και στην εσωτερική κατάσταση, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά τα δραματικά γεγονότα τα οποία ακολούθησαν τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Οι ειδικές συνθήκες οι οποίες επικράτησαν στη χώρα δικαιολογούν κάλλιστα τη μεθοδολογική ανάγκη για την παρουσίαση μιας πιστής και τεκμηριωμένης εικόνας των πολιτικών και οικονομικών συνθηκών μέσα στις οποίες η Σοκολόβσκαγια θα τοποθετήσει τη σύναψη διπλωματικών σχέσεων μεταξύ των δύο κυβερνήσεων.

Σ' αυτό το σημείο αξίζει να ληφθεί υπ' όψη το γεγονός ότι ο αιτιολογικός μηχανισμός της ροής των πολιτικών γεγονότων στις διεθνείς σχέσεις είναι οπωσδήποτε πολυδιάστατος και συνεχώς εξελισσόμενος, ανάλογα με την παρουσία των ειδικών συγκυριών σε γενικότερο επίπεδο και αυτό φαίνεται καθαρά σ' αυτή τη μελέτη. Όταν δηλαδή δύο κυβερνήσεις, όπως συμβαίνει στην προκειμένη περίπτωση, αποφασίζουν να συνάψουν επίσημες διπλωματικές

σχέσεις, ή ακόμη να υπογράψουν κάποια συμφωνία για να συνεργαστούν, αυτό απλούστατα σημαίνει πως και οι δύο πλευρές αναγνωρίζουν ότι επωφελούνται από κάποιο βαθμό συνεργασίας μεταξύ τους.

Μετά την άποψη παρουσίαση των πολιτικών περιστατικών τα οποία προηγήθηκαν της σύναψης των διπλωματικών σχέσεων, με τα στοιχεία που έχει στη διάθεσή της, η Σοκολόβσκαγια, συστηματικά και μεθοδικά παρουσιάζει μια όσο γίνεται πιο αντικειμενική εικόνα. Αυτή όμως η εικόνα, όπως είπαμε παραπάνω, δεν μπορεί παρά να αντιπροσωπεύει μια ειλικρινή προσπάθεια αναπαράστασης μιας όχι ολότελα γνωστής πραγματικότητας. Για παράδειγμα, δεν γνωρίζουμε ούτε και μπορούμε να γνωρίσουμε κατά πόσο προσεγγίζεται η πραγματικότητα όταν διαβάζουμε ότι η αναγνώριση της σοβιετικής κυβέρνησης από την ελληνική, ή ότι η επίσπευση των διαδικασιών για την έναρξη εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των δύο χωρών, οφείλονταν πρωτίστως στις κινητοποιήσεις του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος (του μετέπειτα Κ.Κ.Ε.). Ο ιστορικός δύσκολα θα δεχόταν να βασιστεί αποκλειστικά σε μία μόνο μαρτυρία, απ' οπουδήποτε κι αν προέρχεται.

Η Ν. Α. Τερεντίεβα έστρεψε την προσοχή της στην ιστορία των σοβιετο-ελληνικών πολιτιστικών σχέσεων, όπως αυτή απορρέει από επίσημες δημοσιευμένες και αδημοσίευτες πηγές σοβιετικής προέλευσης (σσ. 215-225). Όπως είδαμε στην προηγούμενη ανακοίνωση και όπως φυσικά θα περιμέναμε, από το είδος των πηγών οι οποίες χρησιμοποιούνται σε μια αναλυτική εργασία εξαρτάται συνήθως και η οπτική της γωνία και διαμορφώνεται το πρίσμα κάτω από το οποίο γίνεται και η σύνθεση. Η άποψη της εισηγήτριας είναι βέβαια σοβιετική και το πρίσμα κάτω από το οποίο εξετάζεται η ιστορία αυτών των σχέσεων είναι καθαρά πολιτιστικό: υπογραμμίζεται ιδιαίτερα ο ρόλος που έπαιξαν σ' αυτή τη διαδικασία ανταλλαγής πολιτιστικών αγαθών τόσο οι φορείς του σοβιετικού δημοσίου όσο και οι διάφορες πολιτιστικές οργανώσεις από ελληνικής πλευράς.

Η γενική επισκόπηση της ιστορίας των πολιτιστικών επαφών μεταξύ των δύο πλευρών στους τομείς της λογοτεχνίας και της ποίησης, με μεταφράσεις έργων Ρώσων και σοβιετικών συγγραφέων και ποιητών στα ελληνικά και Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών στα ρωσικά, με το ανέκδοτο στη σκηνή του ελληνικού θεάτρου έργων Ρώσων και σοβιετικών συγγραφέων σε ελληνική μετάφραση και στη σοβιετική σκηνή μεταφρασμένων έργων αρχαίων και νεότερων Ελλήνων συγγραφέων, με ανταλλαγές κινηματογραφικών έργων και με την εκτέλεση μουσικών συναυλιών στη Σοβιετική Ένωση από Έλληνες μουσικούς και καλλιτέχνες και στην Ελλάδα από τους Σοβιετικούς συναδέλφους τους, όλα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το ενδιαφέρον του ενός λαού προς τον πολιτισμό του άλλου ποτέ δεν έπαψε να υπάρχει.

Αυτή η αναμφισβήτητη αμοιβαία επιδεκτικότητα, δηλαδή η συνέπεια του αυθόρμητου ενδιαφέροντος, το οποίο περιέχει και το πολιτιστικό, έχει οπωσδήποτε τις ρίζες της τόσο σε μια διαχρονική συνέχεια πολιτιστικών επαφών, η οποία διατηρήθηκε διά μέσου των αιώνων μέσω του θρησκευτικού παράγοντα, όσο και στην αφετηρία της διαμόρφωσης της ρωσικής πολιτιστικής προσωπικότητας¹². Παρ' όλες τις αντιξοότητες που παρουσιάστηκαν στις σχέσεις μεταξύ των δύο λαών καθ' όλη την περίοδο την οποία εξετάζει η Τερεντιέβα, παρ' όλες τις αντιπαραθέσεις σε διεθνές επίπεδο στην εποχή του Ψυχρού Πολέμου, η δυναμική της πολιτιστικής κληρονομιάς των δύο λαών φαίνεται να έχει υπερισχύσει.

Φυσικά, όπως σωστά υπογραμμίζεται σ' αυτή τη μελέτη, οι πιο γόνιμες ανταλλαγές πολιτιστικών αγαθών πραγματοποιήθηκαν κυρίως μετά το 1974, κάτι που υπονοεί ότι ο πολιτικός παράγων είναι αποφασιστικός για την εξέλιξη των πολιτιστικών σχέσεων. Πράγματι, μετά απ' αυτό το χρονολογικό ορόσημο αρχίζει μια νέα φάση, δυναμική και ανοδική, η οποία βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές. Όπως διαφαίνεται από τα δεδομένα τα οποία παρουσιάζονται σ' αυτή την ανακοίνωση, η δεκαετία που διανύουμε σηματοδοτεί την αφετηρία μιας περιόδου ελεύθερης, φυσικής, συνεχούς και οπωσδήποτε γόνιμης επαφής μεταξύ των δύο λαών σε όλους τους τομείς και ιδιαίτερα στη διανόηση, στις τέχνες, στα γράμματα και γενικότερα στον πολιτισμό.

Οι Ε. Κ. Βιαζέμσκαγια και Σ. Ι. Ντανσένκο, γνωστές από τις δημοσιεύσεις τους οι οποίες αναφέρονται στην ιστορία των σχέσεων μεταξύ Ρωσίας και Βαλκανίων, παρουσίασαν συνοπτικά μια διεξοδική αναφορά για το συνολικό έργο των σοβιετικών ιστορικών, το οποίο δημοσιεύτηκε στη Σοβιετική Ένωση μετά το 1945 και το οποίο αναφέρεται κυρίως στην ιστορία των ρωσο-ελληνικών σχέσεων από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα ως τα πρόθυρα της Επανάστασης των Μπολσεβίκων (σσ. 226-241).

Η έμφαση βρίσκεται στα πρώτα εξήντα περίπου χρόνια της εποχής που εξετάζεται, δηλαδή στην περίοδο της ειδικότητας των δύο ερευνητριών. Η παρουσίαση είναι σχεδόν άψογη. Στην αρχή του κειμένου μια απροσεξία δημιουργεί αμφιβολίες ως προς την ποιότητα της εργασίας¹³, αλλά γρήγορα ο αναγνώστης ξαναβρίσκει την εμπιστοσύνη του και εντυπωσιάζεται από τις γνώσεις και από τις ικανότητες των δύο συνεργατριών.

12. Για ευνόητους λόγους, ο θρησκευτικός παράγοντας απουσιάζει απ' αυτή την ανάλυση.

13. Στη σελίδα 226 αναφέρεται ότι, χάρις στη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, η Ρωσία απέκτησε δικαιώματα προστασίας για τους κατοίκους των Ιονίων Νήσων, τα οποία όμως, όπως ξέρουμε, ανήκαν τότε στη Βενετία. Μάλλον στους κατοίκους των νησιών του Αιγαίου θα ήθελαν να αναφερθούν οι δύο ερευνήτριες.

Δηλωμένος σκοπός αυτής της μελέτης είναι ένας αναλυτικός απολογισμός των αποτελεσμάτων της ρωσικής ιστορικής έρευνας για ελληνικά θέματα τα οποία αναφέρονται σ' αυτή την περίοδο και κατά δεύτερο λόγο ο εντοπισμός παραλείψεων ή σκοτεινών σημείων προς ένδειξη νέων κατευθύνσεων για τους νέους Ρώσους ερευνητές. Οι δύο καταξιωμένες επιστήμονες δεν αρχούνται να δώσουν μια απλή περιγραφική βιβλιογραφική αναφορά για κάθε δημοσιευμένη εργασία που παρουσιάζουν, αλλά, όσο τους επιτρέπει ο χώρος ο οποίος προσφέρεται, προχωρούν σε μια κριτική ανάλυση του περιεχομένου όλων των έργων καθώς και στην παρουσίαση των κυριότερων θέσεων και συμπερασμάτων των συγγραφέων τους.

Φυσικά, τα αποτελέσματα είναι τόσο ικανοποιητικά όσο και χρήσιμα, αφού μας κατατοπίζουν άμεσα και συμπερασματικά ως προς τα τεκμηριωμένα δεδομένα της έρευνας και ως προς τη γενική κατάσταση της σοβιετικής ιστοριογραφίας τον Οκτώβριο του 1985, όταν δηλαδή διαβάστηκε αυτό το κείμενο. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες για τους Έλληνες ιστορικούς είναι οι δημοσιεύσεις που καλύπτουν τα τριάντα τελευταία χρόνια του 18ου αιώνα και, κυρίως, τα τριάντα πρώτα του 19ου. Η περίοδος που ακολουθεί την επίσημη αναγνώριση του ελληνικού κράτους δεν φαίνεται να έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των σοβιετικών ιστορικών.

Η προσωπική εκτίμηση του υπογράφοντος είναι ότι τόσο το υλικό όσο και οι αναλυτικές μελέτες που έχουν δημοσιευτεί από τους σοβιετικούς ιστορικούς από το 1945 ως το 1985 αποτελούν ένα σύνολο απαραίτητων νέων δεδομένων και νέων στοιχείων τα οποία θα συντελούσαν θετικά σε μια αναθεώρηση της ιστορίας της περιόδου 1770-1830, όσον αφορά βέβαια στην ιστορία των ρωσο-ελληνικών σχέσεων.

Ο Σ. Γ. Καλμύκωφ έστρεψε την προσοχή του στους Ρώσους διανοούμενους, λογοτέχνες, ποιητές, καλλιτέχνες και μουσικοσυνθέτες οι οποίοι έζησαν στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης. Παρ' όλη τη συντηρητικότητα του πολιτικού καθεστώτος της χώρας τους, αυτοί οι Ρώσοι «φιλέλληνες» συμπαραστάθηκαν στο αγωνιζόμενο έθνος, ενθουσιάστηκαν από την ιδεολογία της Φιλικής Εταιρίας και της Επανάστασης, αισθάνθηκαν τη χαρά της νίκης και τη λύπη της ήττας των επαναστατημένων Ελλήνων, στους οποίους αφιέρωσαν ένα μέρος του έργου τους (σσ. 242-250). Τα κυριότερα και αντιπροσωπευτικότερα αποσπάσματα των ποιημάτων, στα οποία αναφέρεται ο εισηγητής, παρουσιάζονται και σχολιάζονται όπως πρέπει.

Όπως γνωρίζουμε, ενώ το έργο των Δυτικοευρωπαίων φιλελλήνων της ίδιας κατηγορίας και της ίδιας εποχής έχει προβληθεί κατά κόρο, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, το ανάλογο έργο των Ρώσων ομολόγων τους δεν ευτύχησε να παρουσιαστεί όπως θα έπρεπε, όχι μόνο στην ελληνική γραμ-

ματολογία αλλά, κρίνοντας από τη βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί ο Καλμύκωφ, ούτε και στην ίδια τη ρωσική. Το θέμα δηλαδή που μας παρουσιάζεται εδώ έχει μείνει ανεξερευνήτο και ανεπεξέργαστο τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Ρωσία και Σοβιετική Ένωση: αυτή τουλάχιστον ήταν η κατάσταση της έρευνας, όταν παρουσιάστηκε αυτό το κείμενο στο συνέδριο της Μόσχας.

Είναι γνωστό ότι στην εποχή της βασιλείας του τσάρου Αλέξανδρου Α΄ (1801-1825) και του συντηρητικότερου νεότερου αδελφού και διαδόχου του Νικολάου Α΄ (1825-1855), πολλοί νέοι Ρώσοι φιλέλληνες, οι οποίοι αντιπροσώπευαν τα πιο προηγμένα κοινωνικά στρώματα της τότε Ρωσίας, εκφράστηκαν απροκάλυπτα και διαφορετοτρόπως στο έργο τους υπέρ των επαναστατημένων Ελλήνων. Μερικοί μάλιστα, όπως ο στρατηγός Μ. Ορλώφ και οι ποιητές Ραγέβσκι και Ριλέγεφ, ενώ υπηρετούσαν στη νότια Ρωσία και ειδικά στη Βεσσαραβία, είχαν την ευκαιρία να γνωρίσουν από κοντά το έργο μερικών Φιλικών και να ασπαστούν τη φιλελεύθερη ιδεολογία τους¹⁴.

Όπως φαίνεται από την ανάλυση του έργου των Ρώσων ρομαντικών ποιητών και διανοουμένων της μεταδεκεμβριανής εποχής —χρυσή εποχή για τη ρωσική ποίηση, λογοτεχνία, πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία και κριτική, μουσική, ζωγραφική—, το ρωσικό ενδιαφέρον παρέμεινε πάντα ζωντανό και ξεπέρασε τη θεματολογία που αναφερόταν στην επαναστατική και μεταεπαναστατική Ελλάδα. Όπως και στη Δύση, οι Ρώσοι διανοούμενοι στράφηκαν στην ιστορία και τους θρύλους του Ελληνισμού διά μέσου των αιώνων, αστείρευτη πηγή έπνευσης για τη διάνοηση και τις τέχνες.

Το κείμενο της τελευταίας ανακοίνωσης η οποία δημοσιεύεται σ' αυτό το βιβλίο είναι γραμμένο από τον Γ. Μ. Σλάβιν. Πραγματεύεται τη σοβιετική ιστοριογραφία που αναφέρεται στην ιστορία της ελληνικής συμμετοχής στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, της Αντίστασης και της αποκατάστασης της έννομης τάξης και κυβέρνησης το 1945 (σσ. 251-262).

Η αγέρωχη και δυναμική απάντηση του ελληνικού έθνους στον επεκτατισμό της φασιστικής Ιταλίας και η μετέπειτα καθολική συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο και στην Αντίσταση κατά των Γερμανών και Ιταλών κατακτητών¹⁵, αποτελούν αντικείμενο ευμενών σχολίων και υπογραμμίζονται στα

14. Αναφερόμαστε βέβαια στους Δεκεμβριστές ή *Ντεκαμπρίστι*: μέλη μυστικών οργανώσεων του ρωσικού στρατού, κάτι ανάλογο με τους Καρμπονάρους και τους Φιλικούς. Οι περισσότεροι ήταν νέοι αξιωματικοί, οι οποίοι, στις 25 Δεκεμβρίου 1825, με την ευκαιρία του θανάτου του τσάρου Αλέξανδρου, πήραν μέρος σε πραξικόπημα κατά του απολυταρχισμού. Απέτυχαν οικτρά και τιμωρήθηκαν σκληρά.

15. Η κατοχή της χώρας, όπως ξέρουμε, ήταν τριπλή και όχι διπλή. Η σοβιετική ιστοριογραφία αποσιωπά τελείως τη συνεργασία των Βουλγάρων με τις Δυνάμεις του Άξονα και το γεγονός ότι το 1941 η Ανατολική Μακεδονία και η Θράκη παραδόθηκαν από τους Γερμανούς στην τότε φασιστική Βουλγαρία ως αντάλλαγμα για τη συνεργασία της μαζί τους.

πολύτομα συλλογικά έργα σοβιετικών ιστορικών τα οποία είναι αφιερωμένα σε θέματα σχετικά με τα γεγονότα της εποχής, όπως π.χ. στη δωδεκάτομη *Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, στις εξάτομες *Ιστορία του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου* και *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης*, στις πολύτομες *Ιστορία των Διεθνών Σχέσεων* και της *Εξωτερικής Πολιτικής της Σοβιετικής Ένωσης* καθώς και σε διάφορα λήμματα από τη *Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια του Πολέμου* και από τη γνωστή *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια*.

Σ' αυτή την εισήγηση παρουσιάζεται, σε γενικές γραμμές βέβαια, ολόκληρη η ιστορική βιβλιογραφία η οποία δημοσιεύτηκε στη Σοβιετική Ένωση από το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι την υποβολή του κειμένου αυτού στον εκδότη για δημοσίευση: τίποτε το σημαντικό δεν αγνοήθηκε, ούτε απομνημονεύματα, ούτε διδακτορικές διατριβές οι οποίες παρουσιάστηκαν σε πανεπιστήμια της Σοβιετικής Ένωσης, ούτε οι θέσεις οι οποίες υποστηρίζονται από τους σοβιετικούς μελετητές της ιστορίας της Κατοχής και της Αντίστασης. Ο ενημερωμένος αναγνώστης δεν θα δυσκολευθεί να αναγνωρίσει τις κατευθυντήριες γραμμές της σοβιετικής μεθοδολογίας όσον αφορά ιδιαίτερα στην εκτίμηση του ρόλου του Κ.Κ.Ε., όπως επίσης του Ε.Α.Μ. και του Ε.Λ.Α.Σ., όχι μόνο κατά την περίοδο της Εθνικής Αντίστασης αλλά και κατά τη διάρκεια της κρίσης του 1945-1946. Εδώ βέβαια δεν θα περιμέναμε τίποτε το διαφορετικό από την καθιερωμένη δεοντολογία του Κ.Κ.Σ.Ε. η οποία είναι πασίγνωστη.

Δεν χρειάζεται να τονιστεί ότι το υλικό στο οποίο βασίζεται αυτή η μελέτη είναι προϊόν μιας ειδικής κατηγορίας πηγών και δεδομένων κοινής προέλευσης που ανάγεται στα χρόνια του εμφυλίου σπαραγμού και της ψυχροπολεμικής εποχής. Τόσο τα συνθετικά έργα όσο και οι επί μέρους αναλύσεις διαμορφώθηκαν κάτω από τις ίδιες συνθήκες, οι συγγραφείς τους μεταχειρίστηκαν τις ίδιες πηγές, ακολούθησαν την ίδια δεοντολογική γραμμή, και διαπνέονται αναγκαστικά από την ίδια μεθοδολογία. Όπως ξέρουμε όμως, για την εξάσκηση του λειτουργημάτων του, ο ιστορικός χρειάζεται απόλυτη ανεξαρτησία από τα πολιτικά καθεστώτα, απόλυτη ελευθερία στην πρόσβαση και χρήση όλων των πηγών, τέλος απόλυτη ελευθερία έκφρασης χωρίς προκατάληψη, φόβο και πάθος.